مصادیق احسان به خانواده از منظر صحیفه سجادیه

مرضیه مرادی[1]

چکیده

این پژوهش به بررسی مفهوم و جایگاه احسان در نظام اخلاقی اسلام با تأکید بر مصادیق آن در خانواده، به‌ویژه بر پایه آموزه‌های صحیفه سجادیه می‌پردازد. در ابتدا، مفاهیم کلیدی مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. سپس نقش احسان در روابط خانوادگی با تمرکز بر دعای ۲۴ و ۲۵ صحیفه سجادیه بررسی شده است. در دعای ۲۴، ابعاد مختلف احسان به والدین شامل احترام، خدمت، تأمین نیازها، دعا و کسب رضایت آن‌ها تبیین شده است. در دعای ۲۵ نیز احسان به فرزندان در قالب دعا برای سلامت جسم و روح، تربیت دینی، محبت متقابل، تأمین معیشت و هدایت معنوی آنان مورد توجه قرار گرفته است. در ادامه، چالش‌های موجود در تحقق احسان به خانواده، نظیر تغییر سبک زندگی، تأثیرات رسانه‌ها، مشکلات اقتصادی، ناآگاهی از وظایف خانوادگی و اختلافات داخلی، شناسایی و تحلیل شده‌اند. در پایان، راهکارهایی برای نهادینه‌سازی فرهنگ احسان در خانواده ارائه شده که شامل آموزش، تقویت گفت‌وگو، افزایش مشارکت، بهره‌گیری از مشاوره و ایجاد فضای محبت‌آمیز در خانواده است. این پژوهش که در گردآوری داده‌ها، از روش کتابخانه‌ای و در حل مسأله، توصیفی _ تحلیلی _ تفسیری است؛ نشان می‌دهد که احسان، نه‌تنها یک ارزش فردی، بلکه بنیانی برای سلامت خانواده و جامعه است و عمل به آن، موجب تحکیم روابط خانوادگی، رشد اخلاقی افراد و ارتقاء معنوی جامعه می‌گردد.

کلیدواژه‌ها: احسان، احسان به فرزند، احسان به والدین، چالش‌ها، خانواده، راهکارها، صحیفه سجادیه

---

[1]. طلبه سطح دو، مدرسه علمیه حضرت فاطمه معصومه(س)

مقدمه

احسان و نیکوکاری یکی از ارزش‌های والای اخلاقی در تعالیم اسلامی است که در آیات قرآن و روایات اهل‌بیت (علیهم‌السلام) به آن تأکید شده است. در این میان، احسان به خانواده جایگاه ویژه‌ای دارد، زیرا خانواده نخستین نهاد اجتماعی و زمینه‌ساز رشد و تعالی انسان است. یکی از منابع غنی اسلامی که ابعاد مختلف احسان و نیکی به خانواده را تبیین می‌کند، صحیفه سجادیه، مجموعه دعاهای امام زین‌العابدین (علیه‌السلام)، است.

صحیفه سجادیه نه‌تنها مجموعه‌ای از مناجات‌های روح‌بخش و عرفانی است، بلکه سرشار از معارف اخلاقی، اجتماعی و تربیتی نیز می‌باشد. امام سجاد (علیه‌السلام) در این ادعیه، روابط خانوادگی را بر پایه محبت، احترام، فداکاری و مسئولیت‌پذیری توصیف کرده و معیارهای والایی را برای رفتارهای نیکو با اعضای خانواده ارائه داده است. در این مقاله، تلاش می‌شود تا با بررسی بخش‌هایی از صحیفه سجادیه، مصادیق احسان به خانواده از منظر این اثر ارزشمند مورد تحلیل قرار گیرد و نقش آن در تحکیم بنیان خانواده و بهبود روابط خانوادگی تبیین شود.

کتب و مقالاتی در این زمینه نگاشته شده و با توجه به مطالعات صورت گرفته کتاب « بررسی نظام تربیتی صحیفه سجادیه» نوشته‌ی علی اصغر ابراهیمی‌فر که به تحلیل و بررسی نظام تربیتی موجود در صحیفه سجادیه، مجموعه دعاهای امام سجاد(علیه‌السلام)، می‌پردازد. مقاله «حقوق متقابل والدین و فرزندان از منظر امام سجاد(علیه‌السلام) با تکیه بر دو دعای ۲۵ و ۲۶ صحیفه سجادیه» نوشته‌ی حمید متولی زاده نائینی که در این مقاله سعی می‌شود با تکیه بر این دو دعا مصادیق رعایت حقوق متقابل والدین و فرزندان به همدیگر مشخص و به توضیح آن پرداخته شود تا اهمیت احترام پدر و مادر و لزوم اخلاق پسندیده در برخورد با آنان از طرف فرزندان، تبیین گردد. همچنین مقاله «رسالت و وظائف پدر و مادر در قبال فرزندان از منظر صحیفه سجادیه امام سجاد(علیه‌السلام)» به قلم علی اصغر اصغری در این پژوهش با تکیه بر این دعا و با استشهاد به آیات و روایات به تبیین و تحلیل رسالت و وظایف پدر و مادر در قبال فرزندان می پردازد. نتیجه شناخت این گونه ادعیه، می‌تواند الگویی مناسب را در اختیار مربیان و والدین در شیوه‌های تربیتی قرار دهد. در این مقاله احسان را به عنوان یک الگوی تربیتی و اخلاقی در محیط خانواده تبیین می‌کند و به راهکارهای عملی برای ارتقای کیفیت روابط خانوادگی می‌پردازد.

۱. مفهوم‌شناسی

در این پژوهش ابتدا به بیان مفهوم‌شناسی اصطلاحات کلیدی می‌پردازیم. زیرا شفاف‌سازی مفاهیم از یک طرف باعث کاهش بسیاری از اختلافات در موضوع خواهد شد و از طرف دیگر، زمینه را برای ارائه پاسخ روشن به سوالات فراهم خواهد کرد.

۱ـ۱. احسان

خوبی، نیکی، صنیع، نیکوکاری، بخشش، بِرّ، انعام، افضال، نیکی کردن. نیکوئی کردن،[۱] نیکی کردن، بخشش کردن،[۲] مصدر باب افعال از ریشه «حسن» است. حُسْن (مصدر و اسم مصدر) در مقابل سُوْء و سَوْء[۳] (بدی و بد شدن) و نیز قُبح[۴] (زشتی و زشت‌شدن)، به‌کار رفته و متناسب با موارد کاربرد در معنای اسم مصدری آن، مفهوم، زیبایی[۵] خوبی، نیکی، شایستگی، مورد پسند و ... را می‌رساند.

این واژه و مشتقاتی مانند حَسَن، حَسَنَة، حَسَنَات، حُسْنی، محسن و اَحْسَن که در قرآن کریم نیز به‌وفور آمده‌اند،[۶] برای توصیف اموری به‌کار می‌روند که به دلیل برخورداری از نوعی زیبایی عقلی، عاطفی، یا حسی، احساس خوشایند، رضایت و تحسین را در انسان برمی‌انگیزند و او را به سوی خود جذب می‌کنند.[۷]

واژه «احسان» از نظر معنایی با کلماتی مانند اِنعام، اِفضال و برّ هم‌پوشانی دارد. «برّ» را به معنای احسان،[۸] گسترش خیر[۹] و انجام کار نیک[۱۰] دانسته‌اند. تفاوت این دو در این است که احسان دامنه وسیع‌تری دارد و شامل احسان مالی، جاه و دیگر ابعاد نیکی می‌شود، در حالی که «برّ» به بخششی غیر

---

[۱]. دهخدا، علی اکبر، لغتنامه دهخدا، ذیل واژه

[۲]. محمدمعین، فرهنگ فارسی معین، ذیل واژه.

[۳]. ابن‌فارس، احمد بن فارس، مقاییس اللغه، ج۲، ص۵۸.

[۴]. ابن‌منظور، محمد بن مکرم، لسان‌العرب، ج۱۳، ص۱۱۴.

[۵]. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، القاموس المحیط، ج۲، ص۱۵۶۳.

[۶]. نحل: ۶۷؛ بقره: ۲۰۱؛ هود: ۱۱۴؛ اعراف: ۱۳۷؛ نساء: ۵۹.

[۷]. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات، ص۱۱۸.

[۸]. طوسی، محمدبن حسن ، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص۱۹۷.

[۹]. زمخشری، محمودبن عمر، الکشاف؛ ج ۱، ص ۱۳۳.

[۱۰]. ابن عاشور، محمدطاهر، التحریر والتنویر؛ ج ۱، ص ۴۵۹.

از مال، جاه و مقام اطلاق می‌شود. همچنین، اگر «برّ» با الف و لام جنس همراه شود، همه پاداش‌های دنیوی و اخروی را در بر می‌گیرد. [1]

اِنعام به معنای احسان و نیکی به فردی عاقل است،[2] در حالی که تفاوت احسان و فضل در این است که احسان گاه واجب و گاه مستحب است، اما فضل هرگز بر کسی واجب نمی‌شود. [3]

احسان در اصطلاح عبارتند از: «انجام کاری به شکل نیکو و با انگیزه خدایی و رساندن خیر یا سودی به دیگری بدون چشم‌داشت هرگونه پاداش و جبران کردنی»[4] همچنین « کاری که از سر آگاهی و به شکل شایسته انجام پذیرد»[5]

واژه احسان در قرآن در سه معنا به کار رفته است: انجام دادن کار نیک و انجام اعمال و رفتار صالح،[6] نیکی کردن به دیگران،[7] انجام دادن نیکو و شایسته یک کار در شکل کامل و به وجه نیکو.[8]

از امام صادق (علیه‌السلام) درباره معنای آیه «وَ بِالْوالِدَیْنِ إِحْساناً» پرسیدند. حضرت فرمودند: احسان به والدین یعنی با آنان نیکو همکاری کنی و آنان را در سختی قرار ندهی تا نیازی را که دارند، حتی اگر محتاج نباشند، از تو درخواست کنند. خداوند متعال می‌فرماید: «هرگز به نیکی کامل دست نمی‌یابید، مگر آنکه از آنچه دوست دارید، انفاق کنید.» سپس فرمودند: اگر یکی از والدین یا هر دو به پیری رسیدند، حتی کلمه‌ای که باعث رنجششان شود، بر زبان نیاورید و اگر بر تو خشم گرفتند یا تو را زدند، با فریاد پاسخشان نده و با آنان با مهربانی سخن بگو. مراد از «قول کریم» آن است که برایشان طلب آمرزش کنی و مقصود از «وَ اخْفِضْ لَهُما جَناحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ» آن است که با نگاه تند و خشن به آنان ننگری،

---

[1]. طیّب، سیّد عبدالحسین، أطیب البیان فی تفسیر القرآن، ج ۳، ص۲۸۲.

[2]. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن، ج ۱۲، ص ۱۷۸.

[3]. عسگری، ابوهلال، معجم الفروق اللغویه، ص ۲۴.

[4]. طباطبایی، محمدحسین، المیزان، ج۴، ص۲۰.

[5]. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع‌البیان، ج۱، ص۲۴۸.

[6]. قُلْ یَا عِبَادِ الّذِینَ آمَنُوا اتّقُوا رَبَّکُمْ لِلّذِینَ أَحْسَنُوا فِی هَذِهِ الدُّنْیَا حَسَنَةٌ(زمر: ۱۰)

[7]. وَإِذْ أَخَذْنَا مِیثَاقَ بَنِی إِسْرَائِیلَ لا تَعْبُدُونَ إِلا اللّهَ وَبِالْوَالِدَیْنِ إِحْسَانًا وَذِی الْقُرْبَی وَالْیَتَامَی وَالْمَسَاکِینِ وَقُولُوا لِلنّاسِ حُسْنًا(بقره: ۸۳)

[8]. الّذِی أَحْسَنَ کُلّ شَیْءٍ خَلَقَهُ(سجده، ۷)

بلکه با محبت به آنها بنگری. صدایت را بلندتر از صدای آنان نکن، دستانت را بالاتر از دستانشان قرار نده و در راه رفتن از آنها پیشی مگیر.[1]

استناد به آیات و روایات مربوط به احسان برای استنباط احکام فقهی، در ابواب گوناگونی چون بیع، نکاح، طلاق، جهاد، ضمان و قصاص به شکل گسترده به‌وسیله فقیهان اهل‌سنّت و شیعه صورت گرفته است. قاعده احسان از قواعد مهمّ فقهی و مبتنی بر آیات ۹۲ـ۹۳ سوره توبه[2] که کاربرد فراوانی در ابواب گوناگون فقهی دارد، از رویکردهای مهمّ احسان در فقه اسلامی است.[3] در منابع اخلاقی[4] و عرفانی[5] نیز آیات و روایات احسان همراه با پاره‌ای تحلیل‌ها، برداشت‌ها، پیامدهای احسان و آثار غفلت از آن در فرایند سلوک و تکامل اخلاقی و معنوی فرد و جامعه و نیز ترسیم حوزه‌های گوناگون آن آمده است.

۱ـ۲. خانواده

خانواده به‌معنای خاندان، دودمان، اهل و عیال و خانه و اسباب خانه، خویشان، دولت و ثروت، مخصوصاً ثروت موروثی قابل حمل است.[6] خانواده از نظر اصطلاحی، خانواده گروهی است متشکل از افرادی که از طریق پیوند زناشویی، همخونی و یا پذیرش (به‌عنوان فرزند) با یکدیگر به‌عنوان شوهر، زن، مادر، پدر، برادر و خواهر در ارتباط متقابلند و فرهنگ مشترکی پدید آورده و در واحد خاصی زندگی می‌کنند.»[7] این نهاد، اساس سازندگی شخصیت انسان و مهم‌ترین عامل تکامل جامعه بشراست و ازاین‌رو، اسلام ،که برنامه ی تکامل انسان است برای تأسیس و تحکیم این نهاد سرنوشت‌ساز و پیشگیری از فروپاشی آن،رهنمودهای بسیار مهمی ارائه کرده است.[8]

---

[1]. ابن بابویه، محمد بن علی، من لایحضره الفقیه، ج۴، ص۴۰۷.

[2]. «وَلَا عَلَى الَّذِينَ إِذَا مَا أَتَوْكَ لِتَحْمِلَهُمْ قُلْتَ لَا أَجِدُ مَا أَحْمِلُكُمْ عَلَيْهِ تَوَلَّوْا وَأَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ حَزَنًا أَلَّا يَجِدُوا مَا يُنْفِقُونَ * إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ وَهُمْ أَغْنِيَاءُ رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ وَطَبَعَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ»

[3]. فاضل لنکرانی، محمد، القواعد الفقهیه، ج۱، ص۲۸۱.

[4]. ابوحامد غزالی، محمد بن محمد، احیاء علوم‌الدین، ج۳، ص۳۸۲.

[5]. شهید ثانی، زین‌الدین بن علی، تمهید القواعد، ج۱، صص۱۶۰-۱۶۲.

[6]. اعزازی، شهلا، جامعه‌شناسی خانواده، ص۱۰.

[7]. ساروخانی، باقر، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی خانواده، ص۱۳۵.

[8]. محمدی ری‌شهری، محمد، تحکیم خانواده از نگاه قران و حدیث، ص۱۱

- مقاومت در برابر خواسته‌ها و نیازهای غیرضروری فرزندان و جلوگیری از افزایش انتظارات و توقعات آنان؛
- تشویق به اختصاص دادن زمان بیشتری برای گفت وگو با یکدیگر در خانواده و برقراری ارتباط عاطفی و کلامی با اعضای خانواده؛
- تأکید بر اولویت دادن به مصلحت جمعی در برابر مصلحت فرد در خانواده[1]

[1]. یاوری وثاق، مهدیه، آسیب‌شناسی فرهنگی فن‌آوری‌های مدرن در خانواده و نقش رسانه‌های جمعی، ttps://hawzah.net، تاریخ دسترسی: ۱۴۰۳/۱۲/۱۰، ساعت: ۲۰:۱۵.

نتیجه‌گیری

احسان به خانواده به عنوان یکی از ارزش‌های بنیادین در آموزه‌های اسلامی، نقشی اساسی در تحکیم روابط خانوادگی، تقویت پیوندهای عاطفی و ایجاد جامعه‌ای سالم و پایدار ایفا می‌کند. این پژوهش با بررسی مفهوم احسان در قرآن کریم و روایات معصومین (علیهم‌السلام)، به ویژه در صحیفه سجادیه، نشان داد که احسان به خانواده تنها محدود به حمایت مادی نیست، بلکه ابعاد گسترده‌ای همچون احترام، محبت، خدمت، تربیت دینی و اخلاقی، و دعا برای خیر دنیوی و اخروی اعضای خانواده را در بر می‌گیرد.

امام سجاد (علیه‌السلام) در دعاهای خود، الگویی جامع از تعامل نیکو با والدین و فرزندان ارائه می‌دهند که بر پایه مهربانی، مسئولیت‌پذیری و توجه به حقوق متقابل استوار است. احسان به والدین با تکریم، خدمت و طلب مغفرت برای آنان، و احسان به فرزندان با تربیت صحیح، تأمین نیازهای مادی و معنوی، و هدایت آنان به سمت صلاح و تقوا، از جمله مصادیق بارز این مفهوم در صحیفه سجادیه است.

با این حال، تحقق این ارزش متعالی در عصر حاضر با چالش‌هایی همچون تغییر سبک زندگی، نفوذ فرهنگ‌های بیگانه، مشکلات اقتصادی، و ضعف در مهارت‌های ارتباطی روبه‌رو است. برای غلبه بر این موانع، راهکارهایی مانند آموزش حقوق خانوادگی، تقویت ارزش‌های دینی، ایجاد فضای صمیمی در خانواده، استفاده از مشاوره‌های تخصصی، و توسعه فرهنگ گفت‌وگو و همدلی پیشنهاد شده است.

در نهایت، احسان به خانواده نه‌تنها یک وظیفه اخلاقی و دینی، بلکه سرمایه‌ای برای ساختن جامعه‌ای متعالی و انسانی است. خانواده‌ای که بر پایه مهربانی، احترام و مسئولیت‌پذیری شکل بگیرد، می‌تواند نسلی پاک‌سرشت و توانمند پرورش دهد که هم در زندگی فردی و هم در تعاملات اجتماعی، نماینده‌ای شایسته از ارزش‌های اسلامی باشند. بنابراین، ترویج فرهنگ احسان در خانواده، گامی ضروری در جهت تحقق آرمان‌های دینی و اجتماعی است که باید با همت همگانی و برنامه‌ریزی دقیق به مرحله عمل درآید.

منابع و مآخذ

* قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی

* صحیفه سجادیه، ترجمه حسین انصاریان

کتب فارسی

۱. اعزازی، شهلا؛ **جامعه‌شناسی خانواده**، تهران: روشنگران و مطالعات زنان، ۱۳۷۶ هـ ش.

۲. دهخدا، علی اکبر، **لغتنامه دهخدا**، تهران: امیرکبیر، بی تا.

۳. ساروخانی، باقر، **مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی خانواده**، چاپ سوم، تهران: سروش، ۱۳۷۹ هـ ش.

۴. طباطبائی، محمد حسین، **تفسیر المیزان**، (ترجمه: محمد باقر موسوی همدانی)، قم: انتشارات اسلامی، ۱۳۸۸ ه ش.

۵. طیّب، سیّد عبدالحسین، **أطیب البیان فی تفسیر القرآن**. تهران: انتشارات اسلام. ۱۳۷۸ هـ ش.

۶. فخر رازی، ابوعبدالله، **تفسیر کبیر**، تهران: اساطیر، ۱۳۷۹ هـ ش.

۷. محمدی ری‌شهری، محمد، **تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث**، عربی- فارسی، مترجم حمید رضا شیخی، قم: دار الحدیث، ۱۳۸۷ هـ ش.

۸. معین، محمد، **فرهنگ فارسی معین**، تهران: انتشارات معین، چاپ چهاردهم، ۱۳۸۱ه ش.

۹. مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی، **موسوعة الفقه الإسلامی**، قم : مؤسسه دایرة المعارف فقه اسلامی ، ۱۴۲۳ه ق

۱۰. نراقی، ملا احمد، **معراج السعادة**، قم: هجرت، ۱۳۷۷ه ش.

کتب عربی

۱۱. ابن بابویه، محمدبن‌علی، **من لا یحضره الفقیه**، (مصحح علی اکبر غفاری)، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۳ه ق.

۱۲. ابن عاشور، محمدطاهر، **التحریر** والتنویر، بیجا: فرهنگ نشر نو، بی تا.

۱۳. ابن منظور، محمد بن مکرم، **لسان العرب**، بیروت: دارصادر. ۲۰۰۰ م.

۱۴. ابن‌فارس، احمد بن فارس، **مقاییس اللغه**، قم: دارالفکر، ۱۳۹۹ه ق.

۱۵. ابوحامد غزالی، محمد بن محمد، **احیاء علوم‌الدین**، بی جا: دار الکتاب العربی، بی تا.

۱۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد؛ **مفردات راغب اصفهانی**، دمشق بیروت: دارالعلم الدار الشامیه، ۱۴۱۲ هـ ق.

۱۷. زمخشری محمودبن عمر، **الکشاف**، قم: بوستان کتاب، ۱۳۷۴ هـ ش.

۱۸. شهید ثانی، زین‌الدین بن علی، **تمهید القواعد**، بی جا: مکتب الإعلام الإسلامی، بی تا.

۱۹. طبرسی، فضل بن حسن، **مجمع البیان**، بیروت – لبنان: نشر دارالمعرفه، بی‌تا.

۲۰. طوسی، محمدبن حسن، **التبیان فی تفسیر القرآن**، بیروت: احیاء التراث العربی، بی تا.

۲۱. عسگری، ابوهلال، **معجم الفروق اللغویه**، قم: مؤسسهٔ النشر الإسلامی التابعهٔ لجماعهٔ المدرسین، ۱۴۱۲هـ ق.

۲۲. فاضل لنکرانی، محمد، **القواعد الفقهیه**، قم: مرکز فقه الأئمهٔ الأطهار علیهم‌السلام، ۱۳۸۳ هـ ش.

۲۳. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، **القاموس المحیط**، بیروت: مؤسسهٔ الرسالهٔ للطباعهٔ والنشر والتوزیع، ۱۴۲۶هـ ق.

۲۴. مجلسی، محمد باقر، **بحارالانوار**، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیه ۱۴۰۳هـ ق.

۲۵. مصطفوی، حسن، **التحقیق فی کلمات القرآن**، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ هـ ش.

مقاله

۲۶. خضری، محمد، **"تأثیر سیاست‌های اقتصادی دولت پس از انقلاب بر خانواده"**، مطالعات راهبردی زنان، شماره ۱۳، ۱۳۸۰ هـ ش.

۲۷. حسینی، اکرم السادات، **"تحکیم خانواده در آموزه‌های قرآنی"**، مطالعات راهبردی زنان، شماره ۲۶، ۱۳۸۳ هـ ش..

۲۸. پورسالاری زاده، مرجان، **"تأثیر احسان به والدین در سبک زندگی از دیدگاه حضرت علی(علیه‌السلام)"**، پژوهشنامه علوم حدیث تطبیقی، شماره ۱۵، ۱۴۰۰ هـ ش.

۲۹. کمردیلمی، ابوالفضل، **"تاثیر احترام به والدین در موفقیت فرزندان با تاکید بر سوره لقمان"**، فصلنامه رهیافت های نوین در مطالعات اسلامی، شماره ۱۳، ۱۴۰۱ هـ ش.

۳۰. یوسفیان، نعمت اله، **"از زلال صحیفه (۱): آشنایی اجمالی با صحیفه سجادیه"**، فصلنامه پیام، شماره ۱۰۶، ۱۳۹۰ ه ش.

سایت

۳۱. آقاجانی، نصرالله، **مشارکت پذیری اعضای خانواده**، مطالعات راهبردی زنان، شماره ۱۶، ۱۳۸۱، https://ensani.ir

۳۲. پارسا، بهروز، **"آثار رسانه های جمعی مدرن بر روابط خانواده"**، اولین همایش علمی پژوهشی روانشناسی،علوم تربیتی و آسیب شناسی جامعه، ۱۳۹۴، https://civilica.com/

۳۳. شعاع کاظمی، مهرانگیز، **"خانواده و آسیب های روانی موجود در آن"**، ماهنامه معرفت، شماره ۹۴، ۱۳۸۴، https://ensani.ir/

۳۴. یاوران، امین، **"مدرنیته و خانواده"**، https://aminyavaran.com/

۳۵. یاوری وثاق، مهدیه، **"آسیب‌شناسی فرهنگی فن‌آوری‌های مدرن در خانواده و نقش رسانه‌های جمعی"**، فصلنامه طوبی، شماره ۴۰، ۱۳۹۱، https://hawzah.net/

۳۶. ملکوتی نیا، علی، **"فلسفهٔ احسان در آموزه های اخلاقی اسلامی"**، ماهنامه مبلغان، شماره ۱۸۷، ۱۳۹۴، https://hawzah.net